



ЭРОН ВА АҲФОН ТИЛШУНОСЛИГИ

МАШРАБ АСАРЛАРИ ҚАЛАНДАРИЙЛИК ТЕРМИНОЛОГИЯСИ МАНБАСИ СИФАТИДА

АВАЗБЕК ВОҲИДОВ

Филология фанлари номзоди, доцент, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада тасаввуф адабиёти тараққиётида янги босқични бошлаб берган Бобораҳим Машраб асарларини қаландарлик тариқати терминологияси манбаси сифатида ҳам ўрганиш имкониятлари ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўз ва иборалар: манқаб, тазкира, муаллифликни тиклаш, адабий таъсир, тасаввуф тариқатлари, қаландария, қаландария адабиёти, қаландария терминологияси.

Аннотация. В статье речь идет о возможностях изучения произведений Бабарахима Машраба в качестве источников терминологии тариката каландария, которые положили начало новому этапу в развитии суфийской литературы.

Опорные слова и выражения: манкаба, тазкира, восстановление авторства, литературное воздействие, суфийские тариқаты, каландария, литература каландария, терминология каландария.

Abstract. The article deals with the possibilities of studying the works of Babarrahim Mashrab, who began a new stage in the development of Sufi literature, and as a source of the terminology of Calandria tariqa.

Keywords and expressions: mankaba, tazkira, restoration of authorship, literary influence, Sufi tarikat, kalandariya, kalandariya poetry, kalandari terminology.

Тасаввуф фалсафаси ва ахлоқи Марказий Осиё мумтоз адабиётига узоқ даврлар давомида таъсир ўтказиб келган ва энг асосийси, халқлар руҳияти ва маънавиятидан чуқур ўрин олган. Шунинг учун ҳам тасаввуфий тариқатларга тегишли манбаларни ҳам адабиётшунослик ва ҳам тилшунослик нуқтаи назарларидан ўрганиш адабиётнинг бугунги ҳолати ва келгуси ривожини учун хизмат қилади. Мақоламиздан кўзланган асосий мақсад – Машраб асарларининг тасаввуф, хусусан, қаландария тариқати терминологияси учун манба эканлигини кўрсатишдир.

Асл исм шарифи Бобораҳим Мулла Вали ўғли, тахаллуси эса Машраб бўлган улуғ ўзбек шоири ва тасаввуф адабиётининг етук намояндаси ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотларнинг шунчалик кўплигидан ва аксарият ҳолларда уларнинг бир-бирига зид келишидан маълумотларнинг қайси бири аниқ, қайсиси сохта эканлигини ҳам ажратиш қийин. Боиси халқ содда ва равон тилда битилган исёнкор руҳдаги шеърлари учун севган шоири ҳақида кўпдан-кўп ва турли-туман ривоятлар афсоналар тўқи-

ган. Бу афсона ва ривоятлар оғиздан-оғизга ўтиб, янги ва янги тафсилотлар билан бойитилган. Шунинг учун турли хил манқаб ва тазкиралардаги маълумотларни ҳам тарихий ҳақиқат деб қабул қилиш кўп ҳолатларда янглиш ҳўлосаларга олиб келиши мумкин. Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди узоқ йиллар давомида кўпчиликнинг диққат-эътиборини ўзига тортиб келди, шарқшунос ва адабиётшунослар томонидан турли йўналишларда ўрганилди, бирмунча илмий асарлар, номзодлик диссертациялари, илмий-оммабоп мақолалар эълон қилинди¹. Мустақиллик йилларида Машрабнинг ҳаёти ва ижоди борасидаги илмий тадқиқотлар янги жабҳага кирди².

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1986; Машраб. Мехрибоним, қайдасан? – Т., 1990; Қиссайи Машраб. – Т., 1994; www.ziyounet.uz

² Абдуғафуров А. Машраб // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5 жилд. Конимех-Мирзоқуш / Таҳрир ҳайъати: М. Аминов, Т. Даминов, Т. Долимов ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 534-535; Абдуғафуров А. Машрабшуносликнинг баъзи муаммолари: [Ўзбек



шоирнинг таржимаи ҳолини тиклашда бу бирламчи манба мақомига эга. Муҳаммад Бадеъ Малехо Самарқандийнинг “Музаққир ал-асҳоб” асари бевосита шоирнинг ҳаётлигида яратилган тазкирадир. Муҳаммад Бадеъ Малехо Самарқандий тазкирасидаги воқеалар баёнини “Қиссаи Машраб” воқеалари баёни билан қиёсланса, шоир ҳаётининг ҳали очилмаган жиҳатлари намоён бўлиши мумкин. Абдумуталлиб Хожайи Фаҳмийнинг “Мажмуаи Фаҳмий” тазкираси ҳам мўътабар манбалардан ҳисобланади. Исҳоқ Зиёвуддин Боғистоний асарида манқаб ва йўли билан Бобораҳим Машрабга тегишли қатор сифатлар кўрсатиб ўтилган. “Қиссаи Машраб”нинг бизгача етиб келишида ҳам Исҳоқ Зиёвуддин Боғистонийнинг ҳиссаси борлигини мазкур асардан билиб олиш мумкин. Мажзуб Намангонийнинг “Тазкиратул-авлиё” асари нисбатан кейинроқ яратилган ва у ҳам муҳим манба. Чунки бу асарда муаллиф ўз маълумотларини Машрабнинг кейинги даврларда яшаган шогирдларининг шохидликлари асосида шакллантирганини қайд этади. Юқорида қайд этилган манбалардан ташқари, Машраб ҳақидаги тарихий манба сифатида Абдушукур Зиёнинг “Мусаввадаи Абдушукур” асарини ҳам кўрсатиш мумкин. Машраб яшаб ўтган давр тарихчилари Саййид Ҳакимхон Тўранинг “Мунтахабу-т-таворих”, Мирза Олим Мунҳийнинг “Ансобу-с-салотин” номли асарларида Машрабга оид бевосита маълумотлар йўқ, лекин ўша давр воқеалари тегишли тартибда ақс этган. Санаб ўтилган тарихий манбаларни “Қиссаи Машраб” билан таққослаш салмоқли илмий ҳулосалар бериши мумкин.

Тадқиқотимиз мақсадлари доирасида Машрабнинг таржимаи ҳолини аниқлаш масаласи турмаганидан келиб чиқиб, юқорида зикр этилган тадқиқотлар натижасида ҳозирга қадар шаклланган Машраб ҳаётига оид маълумотларга таянамиз: Бобораҳим Мулла Вали ўғли Андижонда қашшоқ бир оилада 1657 йилда туғилган, 15 яшарлигида Наманганга ўтиб, Мулла Бозор Охунднинг тарбиясига кирган. 20-25 ёшларида Самарқандга келган, сўнгра яна Наманганга қайтган. Ундан сўнг устози даъвати билан Намангандан Қашғарга бориб Офок Хोजага мурид тушган. Машраб умумий ҳисобда 8-10 йил давомида Шарқий Туркистон ўл-

каларини айланиб, 1691 йилда Самарқандга қайтган ва сўнг Бухорода бироз бўлиб, Ҳиндистон сафарига чиққан. Ҳиндистондан яна Ўрта Осиёга қайтган ва Қарчи шаҳрида тўрт йил турган. Қарчидан яна сафарга чиққан, бу сафарнинг 3-4-йилларида Балхда Маҳмудбий Қатағон томонидан 1711 йилда қатл этилган.

Машраб асарлари шоир яшаган давр жамияти ҳаёти, ундаги воқеа-ҳодисалар билан чамбарчас боғлиқликка эга. Машраб қатор шеърларида баъзи диний уламоларнинг кирдикорлари ва ҳийла-ю нағмаларини фош этади, жамиятда ўзини юқори табақа ҳисобловчи мулкдорларнинг текинхўрлиги ва саводи ҳаминкадар амалдорларнинг жоҳиллиги ва зўравонлигини аёвсиз танқид остига олади. Ўз ўзидан маълумки, унинг бундай шеърлари халқ орасида кўлдан-қўлга, оғиздан-оғизга ўтиб, тез тарқалиб кетган. Шу боис ҳам Машрабнинг ҳеч қайси қишлоғу шаҳарга келиши изсиз қолмаган, фақирлар уни алоҳида қувонч ва хурсандчилик билан кутиб олган.

Машрабнинг бадий мероси ҳажм ва жанрлар жиҳатидан тўла қамровли ўрганилмаган. Аммо маълум асарларининг ўзи ҳам унинг фавкулдда ноёб истеъдод эгаси эканлигини намоён қилади. Машрабнинг шеърӣй меросида ғазал, мустазод, мурабба, мухаммас, мусаддас, мусабба, маснавий, рубоӣй, таърих каби жанр турларига тааллуқли етук мисраларни учратиш мумкин. Аммо Машраб, энг аввало, нафис ғазаллар муаллифи ва кўпгина шўхчан ва алоҳида жарангдор мустазодлар, қувноқ ва жозибали мураббалар ҳамда халқ дардига ҳамдардлик ҳисси билан битилган мухаммаслар ижодкори сифатида алоҳида эътироф ва эҳтиромга сазовор бўлиб келмоқда. Машрабнинг ғазал, мустазод ва мураббаларида ишқ-муҳаббат, вафо-садоқат мавзуси етакчилик қилади, мухаммас ва мусаддасларида эса ижтимоӣй мавзулар устунликка эга. Шоирнинг ижодӣй меросида диний ва тасаввуфӣй ғоялар, айниқса, у яшаган даврда сўфӣйлар орасида кенг тарқалган қаландарлик тариқатининг айрим оҳанг-таъкидлари ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Шоир шеърларида Оллоҳнинг мавжудлиги, бору бирлиги, барча жонли ва жонсиз мавжудотни яратганлиги узил-кесил ва қатъӣй

тан олинади, Худонинг куч-қудрати, тақдирнинг ўзгармаслиги ва Маҳшар куни ҳақидаги таълимот тўла-тўқис қабул қилинади. Машрабнинг қаландарликдан кўзлаган мақсади таркидунёчилик, узлатга чекиниб, воқеа-ҳодисаларни бир четда туриб кузатиш эмас. Тасаввуф тарихидан маълумки, таркидунёчилик “*хилват дар анжуман*”, яъни сўфӣйнинг халқ ила яшаб, у билан мулоқотда бўлиши, лекин қалби фақат Оллоҳнинг ёди билан бандлигидир.

Машраб асарлари бизгача асосан номи юқорида зикр этилган манкабада етиб келган. “Боқирғон китоби” китобида ҳам шоир шеърларидан намуналар мавжуд. Яна Зиёвуддин Исҳоқ Боғистонӣй қаламига мансуб “Тазкирайи қаландарон” асарида, “Китоби Садоӣй”, “Мажмуаӣи Ҳожам Пошшо” каби тўпламларда ҳам Машраб шеърлари учрайди. Аммо санаб ўтилган манбалардаги шеъру ғазалларда муаллифлик муаммоси кўзга ташланади. “Қиссаӣи Машраб” манқабаси, ўз-ўзидан маълумки, Машраб томонидан ёзилмаган. Асар муаллифи айрим байтларни ўзи айтиб, асарга киритган бўлиши ҳам мумкин. Бунинг устига манқабанинг турли нусхаларида шеърлар тафовутли тарзда кўчирилган. Манкабадаги Машраб таҳаллуси билан битилган ғазаллардан ташқари бошқа таҳаллусли шеърлар ҳам учрайди. Масалан, “Қиссаӣи Машраб”да Турди, Ранжий, Аҳмад қори, Маҳваш, Зайрак, Мансур каби шоирларнинг асарлари ҳам бор. Ҳатто Машраб таҳаллуси билан битилган шеърларнинг ҳаммасининг ҳам унга тааллуқли эканлиги ва Машраб ғазалларидаги айрим мисралар ҳам шубҳа уйғотади. Хусусан, вазнга амал қилинмаганлари Машрабники эмас, дейишга тўлиқ асос бор.

Бевосита Машрабга нисбат берилган асарлар “Мабдаи нур” ва “Кимё” номли асарлардир¹. “Кимё” асари текстологик таҳлилга тортилгач ва унинг тасаввуфӣй моҳияти ўрганилгач, мазкур асар «Мабдаи нур» билан бир муқова остида эълон қилингани учунгина уни Машрабга тааллуқли дейилгани маълум бўлди.

¹ Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. Сайланма (ғазаллар ва мустазодлар). –Т.: Фан, 1994. Нашрга тайёрловчилар: Г. Ниёзов, Қ. Аҳмедов. Масъул муҳаррирлар: Ҳ. Муҳаммадхўжа ўғли, И. Абдуллаев, М. Ҳасаний



лиш, “Бир Худодан ўзгасини галат билиб”, танҳо Ҳақни севиш, унинг висолидан умидвор бўлиб икки дунёни “*пушти по уриш*”, ҳақиқий руҳ озодлигига етишишдан иборат. Машраб ижодидаги қаландарона шеърларда *ишқ* ва *жунуннинг* ҳиссиёт ва эҳтирослари барқ уриб туради. Шоир ўз ижод намуналарида Иброҳим Адҳам ва Мансури Ҳаллож тимсолларидан кўп фойдаланади. Ҳар икки тимсол остидаги Ҳақ ошиқларининг камолот ва имкониятлари бора-сида баҳсга ундайди ва бу орқали инсонни ўзлигини англашга, англантишга даъват қилади. Бундан ташқари, исёнкор руҳдаги ва ҳатто шаккокликка йўйиш мумкин бўлган сатрлар битилган шеърларида Машраб *ошиқ* ва *маъишқулик*нинг асл моҳиятини кўрсатиб беришга интилади. Ҳақиқий ошиқликларгагина хос ва ҳамма ҳам англайвермайдиган *тавҳид*, *висол*, *аналҳақлик*, *фақру фанолик* сингари ҳақиқатларни куйлайди. Унинг шеърий салоҳияти, *Холиқ* ва *маҳлуқотга* бўлган муносабати, қолаверса, бутун тасаввуфий моҳиятининг шаклланишида қаландарлик тариқатининг ўзига хос ва мос ўрни бор.

Фитрат Машраб ижоди асосида қаландарликнинг ички маънога эга поэтик тимсоллари бўлмиш *кулоҳ*, *камар*, *долқ*, *хирқа*, *кашкул*, *матбаҳ*, *асо* каби ҳар бир ашёсидаги тасаввуфий маъноларни умумлаштириб, қаландарлик ислом тасаввуфининг бир бўлагидир, деган хулосани беради¹. Фитрат ҳаётий кузатишларни манбалардаги мулоҳазалар билан боғлаб Машрабнинг қатор шеърларини қаландарийлик тариқати асосида шарҳлаган. “Қиссаи Машраб” манқабаси муаллифи Машрабда қаландарийликка юз тутиш унинг Офоқ Хожа билан кечган бир суҳбатдан бошланганига ишора қилади. Машраб Офоқ Хожа билан учрашувдан мутаассир бўлиб, “*Илоҳи мағфират дарёсидан Машрабни шодоб эт, Ҳамиша «Шайъаниллоҳ» деб қаландарвор йиғларман*” мактаъси билан тугалла-

надиган ва “*Кеча-кундуз бу Машрабни ҳаёли остонбуси, Висолинг давлатини топмоққа итларни салоҳимдур*” мактаъси билан якунланган ҳамда “*Кел, эй Машраби умид этгил Худойинг лоязол этмиш, Муҳаммад Мустафо ҳаққи мани васлингга еткургил*” байти билан тажассум этилган ғазалларини ўқигандан сўнг (манқабда улар муножот деб берилган) Офоқ Хожа “Эй Машраб, сани ичинг торлик қилди, маънини ошкор қилдинг”, деб унинг оғзига туфлаган эканлар. Шундан сўнг Машраб шеъриятида янги бир тасаввуфий чуқурлик пайдо бўлади. Энди унда зоҳирий маънони очишга интилиш эмас, балки ботиний маънолар дунёсига рағбат кучаяди. Шоир адабий меросидаги диний мазмун ва тасаввуфий йўналиш руҳидаги шеърларнинг кўпчилик қисми Офоқ Хожа даргоҳида ва унинг тарғибот сабоқлари таъсирида яратилган.

Машраб шеъриятининг тасаввуфий ботиний маъноларини ва поэтик хусусиятларини ўрганиш орқали, Фитрат унинг шеъриятидаги энг эътиборли жиҳатларни кузатади: “*Машраб ўзидан бурунги ва муосир бўлган бир кўб мутасаввиф шоирларимиз каби ҳаяжонсиз шоирлардан эмас. Унинг шеърларида ҳар вақт бир кучли ҳаяжонни кўриш мумкин. У кўбрак Жалолиддин Румийдаги сўфиёна ҳаяжонни ўз шеърларида акс эттиришга тиришардир*”². У фикрларига мисол қилиб Машрабнинг “*Гулишани боғи даҳр аро булбули назмагар ўзим, Бир бути хуш хиром учун ошиқи дарбадар ўзим,*” ёки “*Нақш давлат муҳрини нафсимга босди чун ажсал, Шамс Табризий манам, гоҳи Жалолиддин манам*” сатрларини келтиради.

Машраб тасаввуфий назмда инсон руҳий ҳолатларидан бири бўлган *йиғини* ўзгача талқин қилади. Унинг шеърларида *йиғи* фақатгина айрилик ёки дунёнинг бошқа бир бевафоликларидан юзага келадиган зоҳирий

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Илмий асарлар. –Т.: Маънавият, 2000. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: филол.ф.д., проф. Ҳ. Болтабоев. Масъул муҳаррир: филол.ф.д., проф. Н. Каримов. – Б. 91.

² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Илмий асарлар. –Т.: Маънавият, 2000. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: филол.ф.д., проф. Ҳ. Болтабоев. Масъул муҳаррир: филол.ф.д., проф. Н. Каримов. – Б. 92.

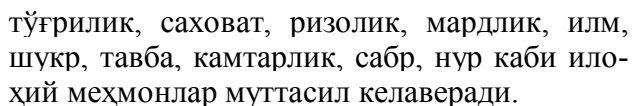
руҳий ҳолат эмас, балки *ишқи илоҳий*нинг зуҳуридир: *Матлабим бор - нораво, мен йигламай ким йиғласин, Дард берибдир бедаво мен йигламай ким йиғласин.*

Бундай «*йиғи*» биргина шоирнинг ўзини эмас, балки “*базмнинг шамъи парвонасию*”, “*май шишалари*”ни ҳам ўз ҳукмига олади. Юсуфнинг йўқолганидан фақат унинг отаси Яъқубгина йиғламайди, балки Юсуфнинг йўқолишига сабабчи бўлган осий отанинг гуноҳи учун Юсуф ҳам, Ибн Канъон ва бошқалар ҳам йиғлаши лозим фожиа деб баҳолайди: *Согиниб Юсуфни ёлғиз йиғламас Яъқуб зор, То мусофир бўлди Юсуф Ибн Канъон йиғлади.*

Машраб ижодида “*йиғи*” термини учрайдиган қатор ғазал ва мухаммаслар бор. Аммо мазкур термин бу ғазал ва мухаммасларнинг барчасида ҳам ишқи илоҳийдан тўлиб-тошган қаландар йиғисини англатмайди. Шоир ўз шахсий ҳаётида юз берган айриликлару фожиалардан қаттиқ таъсирланиб, оддий кишилар каби самимий кўз ёшлари тўкади. Машрабга онасининг ўлими ҳам жуда қаттиқ таъсир кўрсатган: “*Эй сафобахш баҳору бўстоним қайдасан... . Волидам, Маккам Мадинам, меҳрибоним қайдасан*”.

Тасаввуфий ғояларни шеъриятида тарғиб қилиш учун шоирнинг Машрабдан бошқа бир тахаллуси ҳам бўлган. У Маҳдий тахаллуси билан ҳам ижод қилган ва бу тахаллус ўзига маънавий-руҳий томондан тўла мос тушишини таъкидлайди. Маҳдий – “*ҳидоят қилувчи, тўғри йўл кўрсатувчи*” маъносини англатади. Зеро, Машрабнинг мақсади ҳам айнан шу – одамларни тўғри йўлдан хабардор қилиш. Масалан, Машраб ўзининг “*Сайидсан, хожасан, зинҳор мағрури насаб бўлма*” мисраси радиф бўлган мухаммасида инсон табиатида нафсу ҳаво, кибр, манманлик, наслу насабдан мағрурланиш иллатлари мавжудлиги, бу иллатларнинг оқибати ҳалокат эканлиги, инсон эса бу иллатлардан покланиб, ўзини раҳм-шафқат, эзгу ниятли, соф қалб эгаси сифатида тарбиялаши лозимлиги ҳақида сўз юритади. Машраб ҳеч бир қадамини бекор босмаган, ҳеч бир сўзини бекор айтмаган. Сафарлари давомида шаҳарлару қишлоқларда, уйлару кўчаларда бўлиб, ин-

соннинг зикр этилган сифатлари тарбиячиси, унинг иллатлар зимистонида чироқ тутган йўл бошловчиси, бир сўз билан айтганда, руҳий мураббийи бўлган. Машрабнинг қаландарлиги саховатни ўзига матлаб деб билувчи инсонликка интилишдан иборат бўлиб, тилламчи, таъмагир қаландарликка сира-сира ўхшамайди. Маълумки, тасаввуф йўлини танлаганлар икки турли ҳисобланади. Бир тури, Пайғамбар Муҳаммад Мустафо (САВ)-нинг йўлларида оғишмай юриб камолотга интилганлар ва инсонларни ғафлат уйқусидан бедор қилиш учун доимо халқ билан бирга юрганлар. Иккинчи турдагилар эса юксак мақомотларга эришганларига қарамай, бошқаларни камолотга ҳидоят этишга ўзларини бурчли деб ҳисобламаганлар. Машраб қаландар бўлишига қарамай, тасаввуф аҳлининг биринчи тоифасига тааллуқлидир. У Расули Акрам изнида юриб камолотга эришганлардан ва умр бўйи халқ билан бирга бўлиб, ўзини қалбларни ғафлат уйқусидан уйғотиш, ғубор босиб кетган кўнгил кўзгуларини тозалаш каби мураккаб вазифаларни бажаришга бағишлаган. Жаннат беҳишт эмас, балки Оллоҳ дийдори, Расули Акрам алайҳиссалом пайрави орзусида ўзининг бе-назир шеърлари билан халқ орасида яшаган. Машраб “*Менга дўзахни танҳо бер, халойиқ куймасун ҳаргиз*”, деган мисралари билан шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат (фано) мақомлари аро юксалиб, ҳақиқий маҳдийлик мақомига етишганини кўрсатади. Машраб бу дунёда одамлар маломатиға қолишни Жалолиддин Румий (“*Менга дам урмагил доғи маломатдин*”) каби тушунади. “*Боғи ҳирсингни муҳаббат оташи бирла қурут*”, дея даъват қилган шоирнинг ўзи аллақачон бу маломатларга тайёр эди. Машраби девона инсоннинг зоҳирий, яъни суратидаги таҳоратидан ботиний, яъни қалби, кўнглидаги таҳоратини устун қўяди. Чунки одам ташқи кўринишдан топ-тоза, софу мусаффо бўлиши, аммо сийратан илону чаёнлардан ўтиб тушиши мумкин. Покдомон манзилдан меҳмонлар қадами узилмайди. Худди шунингдек покиза кўнгил уйига ҳам севги, садоқат, меҳр-муҳаббат, илҳом, раҳм-шафқат, адолат,



Машраб ижодида қўлланган тасаввуфий терминологиянинг таркибий турлари ва уларнинг ясалиш усуллари, терминлардаги семантик торайиш ва кенгайиш, метафорик ва метонимик хусусиятлар, терминлардаги омонимия ва синонимия масалалари алоҳида тадқиқот сифатида ўз навбати кутмоқда.



Филология фанлари номзоди, доцент, ТошДШИ

Аннотация. В статье изучена словообразовательная возможность суффикса -ak/-gak в языке дари. Проанализирована семантика производного слова с суффиксом -ak/-gak на основе значений его компонентов и их особенностей.

Abstract. This article analyzes the derivational possibility of the suffix -ak/-gak in the Dari language. In this article, semantics of the suffix -ak/-gak is analyzed through the meaning of its structural parts and the features of it.

Дарий тилида *-ak/-gak* суффикси аслида отларнинг кичрайтиш, эркалаш шакллари ҳосил қилувчи аффикслардан саналади. Бирок тил таракқиёти давомида бу суффикснинг сўз ясовчи сифатидаги мавқеи ҳам орта борди. Муаллиф томонидан *-ak/-gak* суффиксининг келиб чиқиши ва унинг сўз яшаш имконияти ҳақида сўз юритилган¹. Мавзу бўйича материаллар таҳлили асосида тегишли хулосалар чи-

қарилган. Қуйида ҳозирги дарий тили матери-
аллари асосида *-ak/-gak* суффиксли ясалмалар-
нинг семантикаси тадқиқ қилинади.

Ҳозирги дарий тилида *-ak* суффиксининг маъноси ва қўлланилиши форс ва тожик тилларидан фарқ қилмайди. Асосий тафовут бу тилларда *-ak* суффикси фонетик вариантларининг ишлатилиши билан боғлиқ. Шунингдек, *-ak* нинг субъектив баҳо шаклини ифодаловчи бошқа суффикслар билан ўзаро нисбати ҳам фаркланади (масалан, форс тилида бу ўринда *-če, -e* маҳсулдор)².

Уралов Х.У. Научно-техническая терминология современного языка дари. – Т., 1990. – С. 24.

² Киселева Л.Н. Очерки по лексикологии языка дари. – М.: Наука, 1973. – С.112.

- *ak* суффиксининг иккиланган варианты - *akak* тожик тили ва дарий сўзлашув тилига хос бўлиб, ҳозирги форс тилида учрамайди. Бу суффикс орқали кичрайтиш-эркалаш маънолари кучлироқ ифодаланади: *xor(d)tarakak* “кичкинагина”, *češmakakâ-ye godi* “кўғирчоқнинг кўзчалари”¹.

- *ak/-gak* суффикси сермахсул шакл ясовчи; от, сифат ва равишларга кўшилиб, куйидаги грамматик маъноларни ифодалайди: а) кичрайтиш, б) ижобий коннотацияга эга эмоциопнал-эркалаш, в) салбий коннотацияга эга эмоционал-камситиш; коннотация йўналиши (мелиоратив ёки пейоратив маъноси) аксарият ҳолларда контекстга боғлиқ. Масалан: *bača* → *bačagak* *بچگک* мисолида:

مرد بارانی پوش از بچگکی که بساط خود را بر روی سنگ قبری هموار کرده بود، یک بوتل آب و یک شاخه گل سرخ خرید.

“Ёмғирпўш ёпинган киши қабртош устига нарсаларини ёйиб кўйган болакайдан бир шиша сув ва қизил атиргул шохини сотиб олди” (*кичрайтиши маъноси*);

بچگک *هايم را در خانه مانده ام* ³.

“Болажонларимни уйда қолдирганман” (*эмоционал-эркалаш маъноси*);

او بچه غلام! به ای بچگک او بتی ⁴.

“Ў, қулвачча! Манави болага сув бер”

(*эмоционал-камситиши маъноси*).

-*ak/-gak* суффикси орқали ифодаланган субъектив баҳо шакллари асосан оғзаки нутққа хос. Бадиий асар тилида тез-тез учраб турувчи бундай формаларни ҳам оғзаки сўзлашув нутқи учун хос бўлган ҳолатлар деб қараш маъқул. Масалан:

mardak *مردک* – “эр киши” *mard* *مرد* (*камситиши ёки нотавазлигини ифодалаши учун*):
یک مردک بسیار نادار بود که از دار دنیا فقط یک گاو نر اله داشت ⁵.

¹ (*) белгиси остидаги ясалмалар куйидаги китобдан олинди: Фархади Р. Разговорный фарси в Афганистане. – М.: Наука, 1974. – С. 157-159.

² عباس جعفری (آرمان). پشت پلک ثریا. – تهران: عرفان، ۱۳۸۲ش. – ص. ۸۵.

³ محمد حسین محمدی. تو هیچ گپ نزن. – تهران: چشمه، ۱۳۸۷ش. – ص. ۲۶.

⁴ بید خونین. مجموعه داستان هایی از ببرک ارغند، زرین انخوړ و دیگران، به اهتمام توریگی قیوم. – کابل: اتحادیه نویسندگان ج.د.ا، ۱۳۶۵ش. – ص. ۱۴.

“Бир жуда камбағал (нихоятда фақир) киши бўлиб, бу дунёда фақат ола-була букаси бор эди”.

Hasanak *حسنک* “Ҳасан” – *Hasan* *حسن* “Ҳасантой” (*кичрайтиши маъноси*):

حسنک *که هوش گمک شده بود گفت: من نمی فهمم که چگونه این مهره مرا به تمام آرزوهایم می رساند؟*⁶

“Ҳасантой хаёли қочиб деди: “Тушунмадим, бу мунчоқ қандай қилиб мени барча орзуларимга етказади?”

Деминутив ўзлашмадан қайта кичрайтиш шакли ясалгани кузатилди:

رۇسча бобик *pârigak* “кучукча” *پای گک*

این پای گک هم یک دفعه شروع کرد به عو کردن ⁷.

“Бу кучукча ҳам бирдан вовуллашни бошлади”.
صدای پای گک را می شنود که نمی فهمد از بالای دیوار به سوی کی جف می زند ⁸.

“Кучукчанинг овозини эшитади, девор тепасидан кимга қараб вовуллаётганини тушунмайди”.

-*ak/-gak* суффикси янги сўз ясаши учун ҳам хизмат қилади. Сўз ясалиш асоси вазифасида от (*naj(j)âr* “дурадгор” → *naj(j)ârak* “қизишлиштон”, *môu* 1) “соч”; “тук”, 2) “жун” → *môyak* “чўтка(ча)”), сифат (*torš* “нордон” → *toršak* 1) “шовул”; 2) “нордон мева (масалан, хом олма)”, *tašna* “ташна” → *tašnak* “болаларда ташна касаллиги”), феъл негизи (*tarâš* – *tarâšidan* “рандаламоқ”, “тарашламоқ” феълининг ҳозирги замон негизи (кейинчалик – ХЗН) → *tarâšak* “шабер” (металл буюмлар сиртини тарашлаб текислайдиган асбоб), тақлид (тасвир) сўз (*yeč* “ғич” → *yečak* “ғижжак”, *ferfer* “пир-пир” → *ferferak* “пирпирак”; “пилдирак”, “ғирғирак”, “бизбизак”), мураккаб асос (*šir* “сут” + *čôš* – *čôšidan* “эммок”, “сўрмок” феълининг ХЗН → *širčôšak* “сўрғич” (сут ичириш учун), *âftâb* “қуёш”, “офтоб” + *bârân* “ёмғир” → *âftâbbârânak* “ёз ёмғири”, “кун чиқиб турганда ёққан ёмғир”) келиши мумкин. Ясалмалар нарса-

⁵ قصه های هزاره های افغانستان. گردآوری و بازنویسی محمد جواد خاوری. – تهران: چشمه، ۱۳۸۶ش. – ص. ۴۷۰.

⁶ محمد جواد خاوری. پشت کوه قاف. – بی جا، سراج، ۱۳۸۶ش. – ص. ۴۶.

⁷ محمد حسین محمدی. تو هیچ گپ نزن. – تهران: چشمه، ۱۳۸۷ش. – ص. ۲۵.

⁸ محمد حسین محمدی. از یاد رفتن. – تهران: چشمه، ۱۳۸۵ش. – ص. ۱۴.

буюм ва ҳолат-ҳаракат отлари бўлиб, шахсга оид белгини билдирувчи сўзлар (сифат, бироқ шахс белгиси учун қўллангани сабабли от вазифасида келади) ясалиши ҳам кузатилади.

Куйидаги материаллар таҳлили *-ak/-gak* суффиксли ясалмаларнинг семантикасини кенгроқ ёритишга, ҳозирги дарий тилида кечаётган тил жараёнларини аниқлашга ёрдам беради. Зеро, келтирилган мисоллар таҳлили дарий тили таржима ва изоҳли луғатларини қайта тузишни тақозо қилади.

-ak/-gak суффикси билан ясалган нарс-буюм отлари “асосдан англашилган нарс (ёки белги-хусусият)га ўхшатиш асосида нарс, буюм”, “асосдан англашилган иш-ҳаракат (ёки ҳолат) билан характерланувчи (белгиланувчи), шундай ҳаракат тарзида юз берувчи ва номланувчи нарс” ва “асосдан англашилган иш-ҳаракат учун қўлланадиган нарс” маъноларини ифодалайди. Масалан:

abrēšomak “маккажўхори попуги”; “маккажўхори бошоғи” (*abrēšom* “ипак”; “пилла”; “шойи ип”);
 در اثر قلت آب در مراحل ابتدایی نمو، نباتاتی سوخته و قد کوتاه به وجود آمده و هم تولید ابریشمک ها به تعویق خواهد افتاد^۱.

“Сув танқислиги туфайли ўсимликлар кўкаришининг бошланғич давридаёқ куйиб ва паканалашиб, *маккажўхори попугини* ишлаб чиқариш ҳам тўхтаб қолади”.

1. “ялтироқ”, “яшин”, “чақмоқ” *âtešak* “атшк” (кечаси ялтираб кўринадиган) кўнғиз”, “тиллакўнғиз” (*âteš* ва *ataš* “олов”) (луғатда касаллик номи сифатида қайд этилган: *âtešak* 1) қ.-х. “антракноз” 2) “сифилис”²):
 یک چیزی نزدیک پدرم خورد و آتشک زد. چیغ ننه زاشنیدم و با سینه روی خاک افتیدم^۳.

“Нимадир отамнинг ёнига келиб урилди-да, *чақмоқ* чакди. Онамнинг чинқириғини эшитиб, кўксим билан ерга йиқилдим”.

^۱ صدای روستا، دوره سوم، شماره یکم، جوزای ۱۳۸۲ش، صص ۳۰-۳۱.

^۲ Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1986. – С. 25

^۳ محمد حسين محمدی. پروانه ها و چادرهای سفید. – کابل: مرکز فرهنگی نویسندگان افغانستان، ۱۳۷۸ش. – ص. ۸۱.

دو نزد در حال بالا شدن از دیوار خانه بودند که ناگهان آسمان آتشک زد و روشن شد^۴.

“Икки ўғри уйнинг деворидан ошиб ўтаётган ҳам эдиларки, ногаҳон *чақмоқ* чақиб ёришиб кетди”.

آتشک گرمی خورد است که شب، مانند چراغ، می تابد و شب چراغ، شب چراغک، شب تاب و چراغله هم نامیده می شود^۵.

“Ялтироқ кўнғиз кичкина курт бўлиб, тунда худди чироғдек ёғду сочади ва (уни) тунчироқ деб ҳам атайдилар”.

:(“олмос”, “الماس”) “яшин”, “чақмоқ”, “الماسک”
 آگه الماسک سر فلا نازل شوه زنده جان باقی نمی ماند؛ خدا رحم کنه^۶.

“Агар қалъа устига *яшин* тушса, тирик жон қолмайди; худонинг раҳми келсин”.

با ای الماسک ها ثمارق می رویه و روаш سر می زنه^۷.

“Бу *чақмоқ*лар билан кўзиқорин униб, равоч кўкариб чиқади”.

الماسک ها در سینه ابرهای سیاه چیزی به آتش سپید می نوشتند^۸.

“Чақмоқлар қора булут бағрида оппоқ оловга ниманидир ёзардилар”.

Сўз ясалиш асоси мураккаб бўлиши мумкин:
 1) *âftâbgardak* “қалтакесакнинг бир тури”, 2) “кунгабоқар” (*âftâb* “офтоб”, *gardidan* “айланмоқ” – *gard* گرد, феълнинг ХЗН):

آفتاب گردان و آفتاب گردک نوعی از چلیپاسه و گل آفتاب پرست می باشد^۹.

“Офтобгардон ва *офтобгардак* қалтакесакнинг бир тури ва кунгабоқар гули(нинг номи)дир”.

âbchorak “сувидиш” (*âb* آب, *chor* خور – *qafasiga* қўйиладиган) (*âb* آب, *xordan* “ичмоқ” феълнинг ХЗН):

^۴ بوستان، سال یکم، شماره ۲، اسد ۱۳۸۱ش. – ص. ۳۴.
^۵ ۱۱۴ / دایرة المعارف آریانا. – کابل: انجمن دایرة المعارف، ۱۳۲۸-۱۳۴۸ش (جلد ۶).

^۶ قدیر حبیب. زمین (مجموعه داستان). – کابل: اتحادیه نویسندگان ج.د.ا. بی تا. – ص. ۲۴.
^۷ ببرک ارغند. راه سرخ، (کتاب دوم). – کابل: کمیته دولتی طبع و نشر ج.د.ا، ۱۳۶۴ش. – ص. ۱۵۵.

^۸ قادر مرادی. رفته ها بر نمی گردند. – پیشاور: دانش کتابخانه، ۱۳۷۶ش. – ص. ۱۰۸.
^۹ دایرة المعارف آریانا. – کابل: انجمن دایرة المعارف، ۱۳۲۸-۱۳۴۸ش (جلد ۶). ۱/۴.

آب خورک هایشرا پر از آب و دانه کردم، قفس را
بردم پهلوی کاکایم ماندم.

“Сувидишларини сув ва донга тўлдирдим,
қафасни олиб бориб амакимнинг олдиға
қўйдим”.

Бироқ *âbxora* “сувидиш” сўзини
киёсланг:

در پهلوی دروازه اتاق درس، چاتی گلین پر آب با
آفتاب گلین گذاشته بودند. این آب خورده شاگردان مکتب
مرکز حکومت اعلاى فراه بود.²

“Синф эшиги олдиға сув тўла кичикроқ хум
ва сопол офтоба (обдаста) қўйилган эди. Бу
Фароҳ ҳукумат маркази мактаб ўқувчи-
ларининг *сувидиши* эди”.

آفتاب) “жазирама” *âftâbgarmak* آفتاب گرمک
“офтоб”, *garm* گرم “иссик”):

دو و یا سه، چهار بود که چهار - پنج نفری او را در
آفتاب گرمک روز از خانه خارج ساخته بودند تا هوایش
دیگر شود و باز همان ها او را به خانه برده بودند.³

“Икки ё уч-тўртлар эди, тўрт-беш киши уни
кун қизигида хавоси алишсин деб уйдан олиб
чиқиб, яна ўзлари уни уйга олиб борган эдилар”.

-ak/-gak суффикси ёрдамида болалар
буюмлари ва ўйин номлари (*čarxak* “пилдирик”,
“бизбизак” (*čarx* “ғилдирик”, “айланиш”), *aspak*
“тойчоқ” (ўйинчоқ) (*asp* “от”), *γeryerak*
“пилдирик” (*γeryer* “ғир-ғир” (тақлид сўз)),
*pinpinak** “сурнайча” (*pinpin* (тақлид сўз)),
râwdâwnak “ходунки” (юришни ўрганаётган
болалар учун) (*râw* “оёқ”, *dâwn* қўшма сўз
таркибида: “орасига қистириб қўювчи”), *poštak*
“чехарда”, “тўнка-тўнка ўйини” (бир-бирининг
устидан сакраб ўтиш ўйини) (*pošt* “орқа”)
ясалиши кузатилади:

اسپک “ёғоч от” (*asp* “от”):
اسپک ها شروع به حرکت کردند و عایشه با دل
لرزان از خوشی دودستی به سیخ پشت اسپک چسبیده
بود و پاهایش را در رکاب سیاه رنگ محکم کرده بود.⁴

¹ تقى واحدى دای پولاد. گلیمباف. - کابل: انجمن قلم
افغانستان، ۱۳۸۶ش. - ص. ۳۹.

² میرغلام محمد غبار. افغانستان در مسیر تاریخ. - تهران:
عرفان، ۱۳۹۰ش. - ص. ۱۹۰/۲.

³ روایت. زیر نظر محمد حسین محمدی. - تهران - کابل:
تاک، ۱۳۸۷-۱۳۹۰ش (جلد ۶). - ص. ۱، ۴۲.

“Ёғоч отлар ҳаракатлана бошлади. Ойша
қувончдан юраги тошиб икки қўллаб ёғоч от
орқасидаги таёқчани тутган ва оёқларини қора
узангига маҳкамлаб олган эди”.

ليما که به کنار اسپک سفید رسید، نور هریکین از
کلکینچه به میدانی می ریخت.⁵

“Лилмо оқ ёғоч от ёниға келганда, деразадан
фонуснинг нури майдонга ёғиларди”.

“پيرپيراک”، “پيلديروک”،
“ғирғирак”, “бизбизак” (*ferfer* “пир-
пир” (*taqlid* сўз)):

حاجی سلام چهار چوبه دروازه قلعه را پر کرد و
رو به طرف مردم کرد و چند ثانیه سرش عین فرفرک
روی گردنش چرخید.⁶

“Ҳожи Салом қўрғон эшигининг кесакиси-
ни ўрнатди ва одамларга ўғирилди, калласи
бир лахза *пирилдоқ*дай бўйни устида айланди”.
فولکس واگن بقیه مانند آغا مثل فرفرک سرعت
می گیرد و آغا در جمع جوان ها خود را جوان تر حس
می کند.

“Оғанинг буқасифат Фольксвагени (*Volks-
wagen* автомобили) *пиртирақ*дай тезликни
оширади ва Оға ёшлар даврасида ўзини ёшроқ
ҳис қилади”.

“тухум уриштириш” (ўйин номи)
تخم شكنن *šekastan* شكنن *šekan* – “тухум” (*tóxm* “تخم”)
“синмоқ”, “синдирмоқ” феълининг ҲЗН):

در مسابقه تخم بازی یا تخم شكنن يك دانه آن
هرگز نمی شكست.⁷

“Тухум уриштириш мусобақасида бир
донаси ҳеч синмасди”.

آهن گیرک / آیین گیرک *âyengirak/ âhangirak*
“ойингирак” (ўйин номи) آهن *âhan* ва آیین *âyen*
“темир”, *gir* گیر – “олмоқ” *gereftan* گرفتن
феълининг ҲЗН):

⁴ برف و نقش های روی دیوار. گزیده داستان های اعظم رهنورد
زریاب و سپوژمی زریاب، به کوشش سید اسحاق شجاعی و م. میلاد
بلخی. - تهران: حوزه هنری، ۱۳۷۶ش. - ص. ۹۸.

⁵ محمد حسین محمدی. پروانه ها و چادرهای سفید. - کابل:
مرکز فرهنگی نویسندگان افغانستان، ۱۳۷۸ش. - ص. ۲۱.

⁶ علی پیام. قطعه ای از بهشت. - تهران: عرفان، ۱۳۸۲ش. - ص. ۷۶.

⁷ محمد اکرم عثمان. کوچه ما. - تهران: عرفان، ۱۳۸۸ش (جلد ۲). - ص. ۴۷۳/۱.

⁸ جهاد ملت بخارا و حوادث لقی در شمال هندوکش. جمشید شعله،
به کوشش جمراد جمشید. - تهران: ناصح، ۱۳۷۹ش. - ص. ۴۵۶.

از بینک چشم امید مدار⁷.

“Башоратчидан умид қилма”.

-ak/-gak суффикси маънони конкретлашти-
риш учун хизмат қилади (плеоназм кузатилади):
сўз ясалиш асосининг муайян маъноси асосида
ясалади. Масалан, برق 1) “чақмоқ”, “яшин”
2) “ялтираш”, “чақнаш” 3) “электр токи”, бироқ
برق barqak “момақалдирок”, “яшин”, “чақмоқ”.
آسمان برق زد. بعد چیزی نفهمیم.

ناگهان ابرهای سیاه در آسمان به هم خوردند و

برقک شد⁹.

Луғатда феълнинг от қисми вазифасида *برق زدن* *barq zadan* а) “чақнамоқ” (чақмоқ, *яшин ҳақида*) б) “порламоқ”, “ўт чақнамоқ” (*кўзлар ҳақида*), бироқ *برق زدن* *barqak zadan* “чақнамоқ” (чақмоқ, *яшин ҳақида*)¹⁰ деб келтирилган. Материалларимизда *برق زدن* *barqak zadan* “порламоқ”, “ўт чақнамоқ” (*кўзлар ҳақида*) қайд қилинди:

ناگهان از زمین کنده شد و با فریادی دردآلود میان

العوجى *alyučak* “дарёни кесиб ўтганда оёк кўйиладиган тошлар” (کردن العوج *alyuč kardan* “сақрамоқ”, “катта қадам ташламоқ”):

نزدیک ده رسیده بود، در چند قدمی الغریک که به طرف ده می گذشت، فقط نگاهی خیلی مختصر به دریا انداخت⁵

“Қишлоққа яқинлашиб қолган эди, ҳар қадамда қишлоқ томон элтувчи *тошлар*, фақат дарёга бир зум боқди (бир қараб қўйди)”.

بندک *bandak* “безак учун кумуш танга (илмоқ ўтказиб, либос беаги учун тикилади)”;
 бу ўринда *rutia* (пул бирлиги) (بند *band* — بستن
bastan “боғламоқ” феълининг ХЗН):

هه، گوشتواره بزن، انگشتی بزن، رویه بندک بزن.

“Хей, зирак так, үзүк так, кумуш *танга* так”.

Шахсга оид белгини билдирувчи сўзлар (сифат, бироқ шахс белгиси учун қўллангани сабабли от вазифасида келади) ясапиши ҳам кузатилади. Масалан, *بينک binak* “башоратчи”, “келажакни билувчи, олдиндан кўра олувчи”:

“Ногахон ердан узилди, дардга тўла фарёд билан тупрокқа ағдарилди, кўзларидан *ўт чакнади*”.

اشپلاق *eşpelâqak* “хуштакча” (اشپلاق *eşpelâq* 1) “хуштак”; 2) “хуштак овози”. Бу ўринда *-ak* суффикси кичрайтиш маъноси билан бирга нарс-буюм оти эканлигини (*хуштак овози* эмас) таъкидлаш учун қўлланилган; шунингдек, سيخ *sixak* 1) “сихча”, 2) (тех.) “стержень”, 3) “сочтўғноғич”¹² (سيخ *six* “сих”):

7 ضرب المثل های دری افغانستان. گردآوری عنایت الله شهرانی.
- تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار، ۱۳۸۲ش. - ص. ۱۵.

۸ محمد حسین محمدی. پروانه ها و چادرهای سفید. - کابل: مرکز فرهنگی نویسندگان افغانستان، ۱۳۷۸ش. - ص. ۸۱.
۹ حمیرا قادری. نقره، دختر دریای کابل. - تهران: روزگار، ۱۳۸۷ش. - ص. ۲۱۱.

¹⁰ Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1986. – С. 111.

۱۱ خفاشان. گل احمد نظری آریانا، به اهتمام ه.ت. فطروس.
— کابل: اتحادیه نویسندگان ج.د، ۱۳۶۵ش. — ص. ۲۵.

¹² Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1986. – С. 467.

^۱ ادب، سال هجدهم، شماره ۱-۲، سرطان ۱۳۴۹ ش. -ص. ۱۳۴.
^۲ ادب، سال هجدهم، شماره ۳-۴، عقرب ۱۳۴۹ ش، ص ۱۴۵؛ لغات عامیانه فارسی افغانستان، ۳۴.

³ اب، سال هجدهم، شماره ۱-۲، سرطان ۱۳۴۹ ش. - ص. ۱۳۴.

5 حسین حیدریگی. سنگ و سیب. - تهران: عرفان، ۱۳۸۲ش. - ص. ۶۶.

⁶ قصه های هزاره های افغانستان. گردآوری و بازنویسی محمد جواد خاوری. - تهران: چشمه، ۱۳۸۶ش. - ص. ۱۹۰.

کلتوم را این بار اشیلاق ها، گوشواره ها و سیخک ها و گیراهای موی افسون کرده بود.^۱

“Тулсумни бу гал ҳуштакчалар, болдоқлар (зирақлар) ва сочтўғнағичлар сеҳрлаб қўйган эди”.

Луғатда 1) бјл “тўпик суяги” (анатомик орган), 2) ошиқ “(ўйинда) ва 1) бјл “тўпик”; 2) қаранг: бјл; 3) tex. “кулачок”² маънолари келтирилган. Материалларимиз таҳлилида бјл бјл “тўпик” маъносида конкретлаштирилгани кузатилди (бјл вариантида “ошиқ” (ўйинда) маъноси учради):

یک کمی جلوتر رفت، پایش در چقری فرو رفت و تا بјلک تر شد.³

“Бир оз олдинга юрди, оёғи чуқурга ботиб қолди ва тўпигигача ҳўл бўлди”.

و دمی دیگر چند تا دست از تاریکی به او می آویزند و سر به پایین آویزان می کنند. تا ضربه لگد موزه پوش بازجو او را در محور بјلک بچرخاند.⁴

“Бир ондаёк бир неча қўл қоронғиликдан унга чирмашиб, этик кийган терговчининг тепкиси зарбига тўпигидан айланиб туриши учун оёғини осмондан (бошини пастга) қилиб осадилар”.

بند دستی اگرچه قاق ولی سفید و ظریف با همان رگ برآمده و همان خال نسواری رنگ گوشتی بالای بجولک.⁵

“Билаги озгин бўлса-да, лекин оппоқ ва нозик, ҳамон ўша бўртган томирлари ва билаги (қўл тўпиги) устидаги ўша дўмбоқ (гўштли) жигар ранг холи билан”.

-ak суффикси изофали бирикмаларда аниқловчига қўшилиб, предмет номини конкретлаштиради: ясалма термин характериға эға бўлади. Масалан:

“ок кийик” āhu-ye safēdak “āhu-ye safēd” āhu “āhu “кийик” (кийик тури (термин)) āhu-ye safēd “ок”; бироқ āhu-ye safēd “ок кийик” (сўз бирикмаси):

¹ حسین فخری. اشک کلتوم. به اهتمام علی محمد عثمان زاده. — کابل: انجمن نویسندگان افغانستان، ۱۳۶۶ش. — ص. ۶.

² Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. — М.: Рус.яз., 1986. — С. 99.

³ مهاجران فصل دل تنگی (مجموعه داستان). به کوشش سید اسحاق شجاعی. — تهران: حوزه هنری، ۱۳۷۵ش. — ص. ۳۸.

⁴ محمد آصف سلطان زاده. عسکر گریز. — تهران: آگه، ۱۳۸۴ش. — ص. ۱۰۶.

⁵ روایت زیر نظر محمد حسین محمدی. — تهران — کابل: تاک، ۱۳۸۷-۱۳۹۰ش (جلد ۶). — ص. ۲، ۹۱.

آهوی سفیدک به دشت آچی و آبدان که مابین امام صاحب و قندوز است، بسیار تر می باشد.^۶

“Оқ кийик Имом Соҳиб ва Қундуз оралиғи-даги Очи ва Обдон даштида кўпроқ учрайди”.

از حیوانات وحشی جنگلی آهوی سفیدک در دشت ها و کوه ها، بز کوهی، نخچیر، گوسفند کوهی در کوهستان ها به وفرت پیدایش دارد و شکار کرده می شود.^۷

“Ёввойи ҳайвонлардан оқ кийик дашт ва тоғларда, тоғ эчкиси, архар (ёввойи тоғ қўйи) тоғли жойларда кўп учрайди ва ов қилинади”.

Сўз ясалиш асоси ўзлашма бўлиши мумкин:

اله) “(жаҳл қилмоқ” alagak kardan ala / ala (туркий) [тр] , سیاہ و سفید “ок-кора”⁸:
با کل چشم های خود را سرم الگک می کند و می گوید که بگوی: اره.^۹

“Ҳаммага жаҳл қиламан (қўзларимни ола-қула қиламан) ва “Appa” деб айт, дейман”.

пінгак pēngak “сочтўғнағич” (инглизча pin [pin] “тўғнағич”); шу ўринда -gak суффиксининг ундош билан тугалланган сўзга қўшилиши имло қоидаларини кўриб чиқишни тақозо қилади:

پیچه های سیاهش از دو طرف شقیقه هایش آویزان بود. چهار پینگک گل دار هم به هر طرف زده بود.^{۱۰}

“Қора қокиллари чаккасининг икки томонига тушарди. Тўртта гулли сочтўғнағич ҳам хар тарафига тўғналган эди”.

اگر حتی لحظه ای دلت به پینگک یا بلگک یا چوری رفت، کارت خلاص است.^{۱۱}

“Ағар ҳатто бир лаҳза қўнглинг сочтўғнағич ё чўлпи ё билакузукка кетса, ишинг битибди”.

⁶ راهنمای قطغن و بدخشان، محمد نادرخان وزیر حریبه غازی سپهسالار، تصحیح و تحشیة منوچهر ستوده. — تهران: مؤسسه فرهنگی جهانگیری، ۱۳۶۷ش. — ص. ۲۱.

⁷ جهاد ملت بخارا و حوادث لقی در شمال هندوکش. جمشید شعله، به کوشش جمراد جمشید. — تهران: ناصح، ۱۳۷۹ش. — ص. ۴۵۹.

⁸ حسن انوشه، غلامرضا خداپنده لو. فارسی ناشنیده: فرهنگ واژه ها و اصطلاحات فارسی و فارسی شده کاربردی در افغانستان. — تهران: نشر قطره، ۱۳۹۱. — ص. ۶۵.

⁹ عباس آرمان. صبح روز عید. — کابل: خانه ادبیات افغانستان، ۱۳۸۸ش. — ص. ۱۰۰-۱۰۱.

^{۱۰} محمد جواد خاوری. گل سرخ دل افگار. — تهران: عرفان، ۱۳۸۲ش. — ص. ۸۱.

^{۱۱} قصه های هزاره های افغانستان. گردآوری و بازنویسی محمد جواد خاوری. — تهران: چشمه، ۱۳۸۶ش. — ص. ۲۲۳.

-ak/-gak суффикси инсон ёки жонивор тана аъзосини билдирувчи ёки уларга хос сўзларга қўшилиб, улар орқали бажариладиган ҳолат-ҳаракат маъносили от ясайди: булар, одатда, қўшма феълнинг от қисми вазифасида келади; ясалмалар кўчма маънода қўлланиши мумкин: *abrugak zadan* “қошни учирмоқ”, *angoštak kardan* “бировни бошқа кимсага қарши гижгижламоқ” (*angoštak* “беодоблик билан қўлни ниқташ”), *dastpālak kardan* “пайпасламоқ”, “ушлаб кўрмоқ”, *dandānak zadan* “(совукдан) тишини такиллатмоқ”, *dandānqerečak kardan* “тишларни ғичирлатмоқ”, *dastobālak zadan* “қўл-оёғи билан ҳаракат қилмоқ (бола ҳақида)”, *bālak zadan* “қанот қоқмоқ”, *dombak zadan* а) “думини ликиллатмоқ” (кучук ҳақида), б) “тилёғламалик қилмоқ”, *nafasak zadan* “нафаси тикилмоқ”, *qetqetak dādan* “қитиқламоқ”. Масалан:

pā(y) zadan “депсинмоқ” ((й) *pā* “оёқ”, *zadan* “урмоқ”)¹:
 ملا اف بلندی کشید، بخار دهانش پر زور بیرون شد. خانه که برگشت زنش پشت دروازه پایک می زد².

“Мулло қаттиқ уф тортди, оғзидан хаво кучли чикди. Уйга қайтганда хотини эшик орқасида депсиниб турарди”.

گلویم را بغض می فشرد و بالآخره روی خاک ها، روی زمین می نشستم و پایک زنان می گریستم³.

“Ўпкам тўлиб кетарди, (ва) ахийри тупроқ устига, ерга ўтириб олардим-да, депсиниб йиғлардим”.

Ёрдамчи феъл маъно ясайди:

pāyak gereftan “оёғига ётқизиб аллаламоқ” *pā(y)* “оёқ”, *gereftan* “оғқ”, “олмоқ”):
 اوف... لیلاجان، تو برو قاسمه پایک بگیر⁴.

“Уф... Лайложон, сен бор, Қосимни оёғингга ётқизиб аллалагин”.

1. “тилини ўйнатмоқ” (*шам, чироқ шуъласи*); 2. “тамшанмоқ”; “оғзини очиб

“тил” (зибан) “тилини ташналикдан қимирлатмоқ” (*zabān* “тил”, *zadan* “урмоқ”)⁵:

نسیم ملایمی که می وزید شمع روشن را می لرزاند، شمع زبانک می زد و چون برگ زرد بید در لرزه بود⁶.

“Майин шабада эсаркан, ёруғ шамни титратарди, шам (эса) тилини ўйнатарди ва худди толнинг сарғайган (сарик) баргидек қалтирарди”.

شکسته دل و شرمناک به شکار یک پرندۀ کوچکی که از تشنگی کنار سنگی افتده، زبانک می زد، بسنده کرد.

“Кўнгли чўккан ва шармандаларча тош четида ташналикдан тамианаётган (тилини қимирлатаётган) кичкина паррандани овлаш билан қаноат қилди”.

borutak zadan “ғазаб билан мўйловини қимирлатмоқ”, “нимагадир кўз тикмоқ ва ёмоқчи бўлмоқ” (*borut* “мўйлов”, *zadan* “урмоқ”)⁸:

همین شیر بسیار گشنه شد. دیگه اوقاتش تلخ شد.

سون روباه بروتك زدن گرفت⁹.

“Шернинг жуда қорни очди. Дарғазаб бўлиб, тулқиға қараб мўйловини қимирлата бошлади”.

دو گربه نر چاق و چله سیاه و سرخ بروتك می زنند¹⁰.

“Иккита қора-қизил семиз эркак мушук мўйловларини қимирлатишади”.

گوش های نازک و بینی مرطوب سرخ رنگ و پنجال های شبیه به دست انسان داشت و تیز تیز بروتك می زد¹¹.

“Нозик қулоқлари, қизил (нам) бурни ва одамга ўхшаш панжа (тирноқ)лари бор эди ва тез-тез мўйловини қимирлатарди”.

⁵ Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1986. – С. 508.

⁶ نعمت حسینی. سکوت هاجر. – کابل: کمیته دولتی طبع و نشر ج.د.ا، ۱۳۶۴ ش. – ص. ۲۸.

⁷ حسین فخری. گرگ ها و دهکده. – کابل: وزارت اطلاعات و کلتور ج.د.ا، ۱۳۴۸ ش. – ص. ۳۴.

⁸ Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1986. – С. 121.

⁹ افسانه های دری. گردآورده روشن رحمانی. – تهران: سروش، ۱۳۷۴ ش. – ص. ۵۷۸.

¹⁰ حسین فخری. خروسان باغ بابر. – کابل: خانه ادبیات افغانستان، ۱۳۸۸ ش. – ص. ۸۸.

¹¹ حسین فخری. اهل قصور. – پیشاور: دانش کتابخانه، ۱۳۸۰ ش/ 2002 م. – ص. ۹۹.

¹ Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1986. – С. 181.

² محمد جواد خاوری. گل سرخ دل افگار. – تهران: عرفان، ۱۳۸۲ ش. – ص. ۱۱۳-۱۱۴.

³ روایت. زیر نظر محمد حسین محمدی. – تهران: کابل: تاک، ۱۳۸۷-۱۳۹۰ ش (جلد ۶). – ص. ۴، ۱۳۸.

⁴ منظر، سال یکم، شماره یکم، عقرب قوس ۱۳۸۱ ش. ص. ۲۰.

“канот қокмок”; “шайланмок” *bālak* “балк زين”
(*bāl* “канот”, *zadan* “урмок”):

ديگر احدى جرأت نداشت كه در مقابل او بالک بزند
يا پله بگيرد.¹

“Энди унинг қаршисида қанот қоқишга ё
сакраш учун шайланишга ҳеч кимнинг жур-
ъати етмасди”.

مرغ دل من می پرد از دام تو امروز – پرواز بود
مقصد بالک زين من.²

“Бугун қалбим қуши сенинг тузоғингдан
озод бўлади (учиб кетади) – қанот қоқишимдан
мақсад парвоз эди”.

و کبوتر کاغذی کاسه دم در دستش بالک می زد.³

“Қоғоздан ясалган косадум каптар унинг
қўлида қанот қоқарди”.

Материалларимизда ясовчи асос тақрори
орқали ясалмаларда ҳаракатнинг тақрорий-
лигига ишора қилиш билан бирга коннотатив
маъно ҳосил бўлиши кузатилади:

“у тарафдан бу *bālbālak zadan* “бал балк زين
тарафга ҳаракатланмок”; “қимирламок”; “чай-
қалмок”:

ولی حاجی خیرالدین برای همیشه در قریه باقی
ماند و بیرق سبزی بر سر گورش بال بالک می زدند.⁴

“Ҳазрат Ҳожи Хайриддин бир умрга киш-
лоқда қолди ва яшил байроқ унинг қабри тепа-
сида ҳилтирамоқда”.

Бироқ айнан шу моделда, яъни ясовчи асос
тақрори+ -ak моделида *bāl* “канот”га 2-лу-
ғавий маъноси билан синоним *par* “канот”
лексемаси иштирокида “канот қокмок” ясалма-
си учради: *parparak zadan* “канот
қокмок”; бу ўринда: “питирламок”; “типирчи-
ламок” (*par* 1) “пат”, “пар”; 2) “канот” (қуш-
ларда); 3) “сузгич” (балиқларда):

گنجشک را که از دستش گرفتم چنان پرپرک زد که
نفامیده فشاری دادم که دلم سوخت برایش.⁵

¹ محمد اکرم عثمان. مرداره قول اس (مجموعه داستان). به
اهتمام علی محمد عثمان زاده. – کابل: انجمن نویسندگان
افغانستان، ۱۳۸۸ ش / ۲۰۱۰ م. – ص. ۲۳۰.

² کلیات صوفی عشقزی. به اهتمام عبدالحمید و هاب زاده. –
تهران: علوی، ۱۳۷۷ ش. – ص. ۱۲۵.

³ ژوندون، سال یکم، شماره ۵، قوس – جدی ۱۳۶۱ ش. ص. ۹.

⁴ عبدالواحد رفیعی. اشار. – کابل: خانه ادبیات افغانستان،
۱۳۸۷ ش. – ص. ۴۷.

“Чумчукни қўлидан олганимда шундай
питир-питир қилардики, тушунмасдан сиқиб
юбордим, унга ичим ачиди”.

Шу ўринда қайд этиш керакки, *par* 1) “пат”, “пар” маъносидан *parak* “пат”
“тук”; “пат” (мат, гилам ва шу кабининг юзини
қоплаб олган сунъий тук); “пар”, “момик”⁶;
(*аёллар қўйлағида*) “бурма”, “волан”⁷ ясалади:

چند تا مرغابی در یک کنار آن، پرک های زیر
بال هایشان را می ستردند.⁸

“Бир неча ўрдак унинг қирғоғида қанотлари
остидаги *пат*ларини тозалардилар”.

Ясама сўз умуман сўз (лексема)дан эмас,
балки унинг муайян маъноси асосида ясалади.
Луғатда *pōst* сўзи 1) тери; пўст; мўйна
2) пўст, пўчок; пўстлок, қобик деб берилган. –
ak ясовчиси орқали ясалмаларда кўрсатилган
маънолар асосида омоним сўзлар ҳосил
бўлади: *pōstak* I “пўстак” (ўсиқ жунли
ошланган теридан иборат тўшак); *pōstak* II “буғдой кепачи”, “похол”:

پدر، پشت تنور، بر روی پوست نشست. همگی به
دورش جمع شدیم و دم به دم به درون خورجینش سرک
کشیدیم.¹⁰

“Ота(миз) тандирнинг четидаги (атрофи-
даги) *пўстакка* ўтирди. Ҳаммамиз уни ўраб
олдик ва дам-бадам хуржунининг ичига
мўралаб қарадик”.

jol-o-pōstak “кўч-кўрон”, “лаш-
луш”; сўзма-сўз: *jol* “ёпиқ (эгар тагидаги от
ва баъзи бошқа уй хайвонларининг ёпиғи)” ва
pōstak “пўстак”):

روز دیگر یک کراچی دستی با یک نفر
کراچی کش جل و پوستک بختاور و مولا داد را که

⁵ تقی واحدی دای پولاد. گلیمباف. – کابل: انجمن قلم
افغانستان، ۱۳۸۶ ش. – ص. ۱۱.

⁶ حسن انوشه، غلامرضا خدابنده لو. فارسی ناشنیده: فرهنگ
واژه ها و اصطلاحات فارسی و فارسی شده کاربرد در
افغانستان. – تهران: نشر قطره، ۱۳۹۱. – ص. ۲۰۰.

⁷ Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский сло-
варь. – М.: Рус.яз., 1986. – С. 158.

⁸ گل احمد نظری آریانا. چراغ سبز. تهران: عرفان، ۱۳۸۳ ش. ۷۵

⁹ Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский сло-
варь. – М.: Рус.яз., 1986. – С. 173.

¹⁰ مهاجران فصل دل تتگی (مجموعه داستان)، به کوشش سید
اسحاق شجاعی. – تهران: حوزه هنری، ۱۳۷۵ ش. – ۹۶.

دیگر از خدمت در خانه عالیہ بیگم معاف شده اند، به جای نامعلومی انتقال می دهد.^۱

“Эртаси куні бир извошчи кўл аравада (кўл арава извошчиси билан) бундан буён (энди) Олиябегим хонадони хизматидан озод бўлган бахт келтирувчи ва худо берган кўч-кўронини номаълум жойга элтиб қўяди”.

سه روز پیش دیده بود که با پدرش سر سخن است و تهدید می کند که اگر کرایه را تا یک هفته نیاورد جل و پوستکشان را به کوچه خواهد انداخت.^۲

“Уч кун аввал отаси билан айтишиб, агар ижара пулини бир ҳафтада олиб келмаса, лаишулини кўчага улоқтириб ташлашга дўк-пўписа қилаётганини кўрган эди”.

مواد خارجی که در گندم یافت می شود بیش تر عبارت از حیوانات دیگر، تخم های انواع مختلفه و اندازه های متنوعه سنگ، کلوخ، پوستک، گاه، خاک و گرد می باشد.^۳

“Буғдойдаги мавжуд ташки моддалар кўпроқ бошқа бошоқдилар, турли навли уруғлар ва тош, кесак, кепак, похол (чори), тупроқ ва чангдан иборат бўлади”.

Дарий тилида *-ak/-gak* суффиксли ясалмаларни ўрганиш, гарчи муаллиф томонидан бу мавзу мақола доирасида аввал ҳам кўриб чиқилган бўлса-да, ясалмаларнинг семантик, стилистик маънолари, функциялари тўғрисида кенгроқ фикр юритиш ва ҳал қилиниши лозим бўлган мунозарали ҳолатлар жуда кўп эканлигини кўрсатади. Қолаверса, келтирилган мисоллар дарий тили таржима луғатларини қайта тузишни тақозо қилади.

Мақола мавзуи бўйича материаллар таҳлили қуйидаги хулосаларга олиб келади:

1. *-ak/-gak* суффикси сермахсул шакл ясовчи; от, сифат ва равишларга қўшилиб, кичрайтиш, ижобий коннотацияга эга эмоционал-эркалаш, салбий коннотацияга эга эмоционал-камситиш каби грамматик маъноларни ифодалайди.

2. *-ak/-gak* суффикси орқали ифодаланган субъектив баҳо шакллари асосан оғзаки нутққа хос. Бадиий асар тилида тез-тез учраб турувчи бундай формаларни ҳам оғзаки сўзлашув нутқи учун хос бўлган ҳолатлар деб қараш маъқул.

3. *-ak/-gak* суффикси сермахсул сўз ясовчи сифатида нарса-буюм ва ҳолат-ҳаракат отларини ясайди; шунингдек, шахсга оид белгини билдирувчи сўзлар (сифат, бироқ шахс белгиси учун қўллангани сабабли от вазифасида келади) ясалиши кузатилади. Сўз ясалиш асоси вазифасида от, сифат, феъл негизи, тақлид (тасвир) сўз, мураккаб асос келиши мумкин; мураккаб асосли айрим ясалмаларнинг сўз ясалиш асоси мустақил қўлланмайди.

4. *-ak/-gak* суффикси билан ясалган нарса-буюм отлари «асосдан англашилган нарса (ёки белги-хусусият)га ўхшатиш асосида нарса, буюм», «асосдан англашилган иш-ҳаракат (ёки ҳолат) билан характерланувчи (белгиланувчи), шундай ҳаракат тарзида юз берувчи ва номланувчи нарса» ва «асосдан англашилган иш-ҳаракат учун қўлланадиган нарса» маъноларини ифодалайди. Ясалмалар кўпинча терминологик лексикага эғалиги билан характерланади. Шунингдек, улардан аниқ предмет номларининг лексик-семантик маъносига кўра кичик бўлиши *-ak/-gak* суффиксининг кичрайтиш маъносини ҳам ифодалай олиши билан изоҳлаш мумкин.

5. *-ak/-gak* суффикси инсон ёки жонивор тана аъзосини билдирувчи ёки уларга хос сўзларга қўшилиб, улар орқали бажариладиган ҳолат-ҳаракат маъносили от ясайди: булар, одатда, қўшма феълнинг от қисми вазифасида келади; ясалмалар кўчма маънода қўлланиши мумкин.

6. Омоним ясалмаларнинг юзага келиши *-ak/-gak* суффиксининг маъно (вазифа)лари ёки ҳам сўз ўзгартувчилик, ҳам сўз ясовчилик хусусияти билан изоҳланади; баъзан эса сўз ясалиш асоси вазифасида қўлланган сўзнинг кўп маъноли бўлишига боғлиқ.

^۱ محمد اکرم عثمان. کوچۀ ما. - تهران: عرفان، ۱۳۸۸ش (۲ جلد). - ص. ۲۹۱/۱.

^۲ گل احمد نظری آریانا. خفاشان. به اهتمام ه.ت. فطروس. - کابل: اتحادیۀ نویسندگان ج.د.ا، ۱۳۶۵ش. - ص. ۱۱.

^۳ دایرة المعارف آریانا. - کابل: انجمن دایرة المعارف، ۱۳۲۸-۱۳۴۸ش (۶ جلد). - ص. ۱۹۶.